

UDC 94(4):94(5)

**THE ALANS AND MASKUTS ON THE WESTERN CASPIAN COAST:
PROBLEM OF ETHNIC IDENTITY***O. Bubenok*

DSc (History), Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

helgebub@i.ua

The Maskuts were an Iranophone group who were the neighbors of the Khazars. They lived during the Latest Antiquity and Early Medieval times in the South Daghestan and the Northern Azerbaijan. They were the descendants of the Ancient Massagets from the Central Asia who migrated into the Alans horde to the West in the 1st century AD. Therefore many Historians called them as the *Alans* in spite of the traditional Armenian name – the *Maskuts*. Some time the Derbent passage were known as “Alan passage” because the Alans-Maskuts lived here. In the Southern Daghestan the Maskuts were included into the Daghestani Huns tribal confederation before the 8th century AD. During the 9th – 10th centuries AD the Maskuts were assimilated by the neighbor peoples.

Quite common is the opinion that in the Middle Ages the Alans lived in the Caucasus only in its central part. However, the involvement of Muslim sources allows to change the established stereotypes to a certain degree. Among them, the information of the Arabic-language work “*Tarikh al-Bab wa-Sharwan*” should be highlighted. This work was published and translated into English and Russian by V. F. Minorsky. It contains several references to the Alans, that need an explanation.

For example, the information on Alans is contained in the fragment that is dated between the years 851 and 856. It is a question of the campaign of the Muslim commander Bugha against the Alans and Khazars, whom he defeated and taxed the *jizya*. As it is known, *jizya* is a tax that the Muslims imposed on the *ahl al-dhimma* (in particular, monotheists). However, it is well known that the Alans of the Central Ciscaucasia became Christians only at the beginning of the 10th century, and before that they were pagans. All this makes us think that in this case we are talking about the temporary capture by Muslims of Southern Dagestan, where Monophysite Christianity took root already in the 7th century. As for the name ‘Alans’, it is quite possible that these are the local Maskuts, sometimes called Alans.

Keywords: Alans, Darband, Maskuts, Massagets, Monophysite Christianity, Sharwan, *Tarikh al-Bab wa-Sharwan*

**АЛАНИ І МАСКУТИ НА ЗАХІДНОМУ УЗБЕРЕЖЖІ
КАСПІЙСЬКОГО МОРЯ: ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹***О. Б. Бубенок*

Західне узбережжя Каспійського моря було тією територією, де південні кордони Східної Європи межували з північною частиною Західної Азії. Наявність Дербентського проходу завжди сприяла міграціям народів у цьому субрегіоні. Особливо ці процеси посилювалися в період раннього Середньовіччя. Серед народів Західного Прикаспію найменш вивченими залишаються маскути й алани. На думку багатьох

© 2019 O. Bubenok; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

сучасних дослідників, маскути часів раннього Середньовіччя – це нащадки масагетів часів Античності в Середній Азії, про яких згадував Геродот. Згодом під час переселення сарматських племен у IV–III ст. до н. е. вони опинилися в степах Східної Європи, звідкіля в перші століття нової ери переселилися до Східного Кавказу [Гевонд 1862, 72, прим. 158; Артамонов 1962, 51–52, 61, 212, 227; Гадло 1979, 31–35; Новосельцев 1990, 92].

Справді, Геродот у своїй “Історії греко-перських війн” першим з істориків навів досить докладну інформацію про масагетів та локалізував їх десь у глибинах Азії (I, 201) [Геродот 1993, 73–77]. Проте масагети на деякий період зникли зі сторінок історичних творів, бо не брали активної участі в політичних подіях. Як зазначив в одній зі своїх статей І. В. П’янков, «розглянута розповідь Геродота, а саме переїгеса Каспійського моря та опис масагетів у тому вигляді, що ми знаходимо його у творі “батька історії”, належить самому Геродотові» [П’янков 1975, 65]. Дослідник також відзначив інші джерела про масагетів: “Із числа інших повідомлень повідомлень на цю тему, близьких за значенням, повідомлення Геродота знаходять досить повну відповідність лише в розповіді про масагетів у Страбона (Strabo, XI, 8, 6–7)” [П’янков 1975, 46].

Дійсно, грецький автор Страбон у своїй “Географії” також підтвердив факт перебування в I ст. до н. е. масагетів у центрі Азії і при цьому не лише повторив інформацію Геродота про масагетів, а й додав нові подробиці щодо них, яких не було у творі Геродота. Окрім того, Страбон продовжував локалізувати масагетів на схід від Каспійського моря [Страбон 1964, 480–485].

Вже на початку нової ери масагети стали активними учасниками подій, але за межами Центральної Азії, що було пов’язано з експансією аланів. Так, Пліній у своєму історичному творі відзначив, що в I ст. н. е. на північному кордоні від землі албанів проживала етнічна група *mazacas*, у якій О. В. Гадло схильний був бачити масагетів [Гадло 1979, 35]. Аналогічну, але досить оригінальну інформацію про масагетів подає також у I ст. н. е. Помпоній Мела у двох розділах свого “Опису Землі”: “(12)... Выше скифов и скифских степей живут даги, а над Каспийским заливом – комары, *massagety*, кадусии, гирканы, иберы... (38) Далее у Каспийского залива живут каспии и амазонки, называемые савроматидами, у Гирканского – албаны, *мосхи* (Mosshi), гирканы...” [Латышев 1949, 272, 284]. Що стосується згадки про мосхів біля західного узбережжя Каспійського моря, то В. В. Латишев вважав це помилкою й у своєму коментарі наводить такі доводи: “Мосхи, про яких згадує вже Гекатей (fr. 188), локалізуються зазвичай біля південно-східних берегів Чорного моря поблизу від Колхіди. Гекатей прямо називає їх частиною племені колхів, тоді як Страбон називає Мосхійськими горами західну частину Малої Кавказу (XI, 12, 4). Прийняту Мелою локалізацію мосхів біля берегів Каспійського моря слід вважати помилковою” [Латышев 1949, 284, прим. 8]. Проте варто звернути увагу на те, що вже у V ст. в “Історії” вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в розлогій грецькій, в останній редакції цього твору згадана етнічна група Східного Кавказу *masaxi*, що відповідає етнічному терміну вірменської редакції цього ж твору – *маскути*, тобто “масагети” [Гадло 1979, 32]. Звідси випливає, що Помпоній Мела для опису населення Східного Кавказу використовував принаймні два джерела, де в одному було вжито традиційний термін *massagety*, а в другому похідну від нього форму етноніма – *mosxi*. Отже, вже в I ст. н. е. масагети проживали на Східному Кавказі, де вони були північними сусідами албанів.

Цікаво, що грекомовний автор II–III ст. Кассій Діон у своїй “Римській історії” при описі політичних подій на Кавказі у 135 р. не тільки локалізував масагетів на Кавказі, а й поставив знак рівності між аланами і масагетами: “Таким образом, война против иудеев подошла к концу, но другая, начатая по Фарасманову подстрекательству

аланами (которые суть массагеты), жестоко потрясла Албанию и Мидию, достигнув Армении и Каппадокии. Однако затем она прекратилась, так как аланы с одной стороны были улагодворены дарами Вологеза, с другой остановились в страхе перед Флавием Адрианом, правителем Каппадокии...” [Алемань 2003, 130–131].

Латиномовний автор IV ст. Амміан Марцелін у своєму творі “Діяння” при описі подій IV ст. зазначив, що під час походу проти перського шаха Шапура II римський імператор Юліан у своїй промові до воїнів згадав про масагетів як про аланів і також локалізував їх на Східному Кавказі: “Не говоря уже о Лукулле или Помпее, который, пройдя земли албанов и массагетов, которых мы теперь называем аланами, видел Каспийское море, – мы знаем, что легат Антония Вентидий нанес в этих местах бесчисленное множество поражений врагам”² [Алемань 2003, 68–69].

Виходячи з даних античних авторів, можна припустити, що на початку масагети являли собою іраномовну етнічну групу, яка до нової ери мешкала у глибинах Азії. Проте в перші століття нової ери масагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між масагетами й аланами. У зв’язку з цим доречно нагадати спостереження Амміана Марцеліна щодо поширення назви **алани**: “Аланы делят на две части земли (Европы и Азии. – О. Б.) и хотя довольно отделены от других... они объединяются одним именем, и все называются Аланы, потому что имеют подобные обычаи, дикий образ жизни и такое же оружие” [Аммиан Марцелин 1949, 304–305]. З огляду на це можна припустити, що згадані за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя на Східному Кавказі алани могли являти собою власне масагетів, які оселилися там. Аналіз повідомлень грекомовних та латиномовних авторів про події I–VI ст. – Светонія (I–II ст.), Тацита (I–II ст.), Йосипа Флавія (I ст.), Фемістія (IV ст.), Менандра (VI ст.), Прокопія Кейсарійського (VI ст.) – свідчить про постійне перебування аланів за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя біля Каспійських воріт (Дербентського проходу), при відсутності згадок про масагетів [Алемань 2003, 53, 57, 138, 158, 253, 264]. Однак ми знаємо, що там були масагети. Проте за часів раннього Середньовіччя у письмових джерелах східного походження як жителі Східного Кавказу були представлені не алани, а масагети, більш відомі як **маскути**.

Вже вірменські історики V ст. згадували маскутів у зв’язку з подіями, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході. Як вже зазначалося, про маскутів йдеться в “Історії” вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в розлогій грецькій десь між 461 та 465 рр. У грецькій редакції повідомляється, що при вірменському цареві Трдаті після 301 р. християнство поширилось “до границ масаха-гуннов и ворот каспиев и той части, где сторона алан”. У вірменській же редакції зазначено: “до границ маскутов и по направлению к стране алан, до страны касиев” [Гадло 1979, 32]. Тобто виходить, що “масахи” в грецькому тексті і “маскути” у вірменському варіанті – це один і той же народ. Далі в грецькому тексті при переліченні посад при дворі вірменського царя Агантагехос згадує “топократора страны масаха-гуннов”, чим підкреслюється його високий соціальний статус. Це підтверджується у вступі до грецького варіанта твору Агантегехоса, де цар “масаха-маскутів” названий одним із чотирьох царів парфянської династії [Гадло 1979, 32].

В “Історії Вірменії” Фавтоса Бузанда, написаній у 70-ті рр. V ст., повідомляється про боротьбу вірменського царя Хосрова II Котак, який був на престолі з 332-го по 338 р., з царем маскутів Санесаном, який був його родичем і був до того відправлений ще Трдатом до північно-східних областей вірменської держави в м. Пайтакаракан разом із просвітницькою місією святого Григоріса. Проте після смерті Трдата Санесан відокремився від Вірменії, сприяв відновленню язичництва та взяв участь у вбивстві Григоріса. Далі Санесан напав на Вірменію, але, незважаючи на великий

перелік племен у його війську, зазнав поразки від вірменського царя Хосрова. Цікаво, що Санесан був названий не лише царем маскутів, а й “повелителем гунів” [Фавстос 1953, 14–15].

Про ці ж події йдеться в “Історії країни Алуанк” більш пізнього вірменомовного історика Мовсеса Калакантуаци. Проте в нього цар маскутів в одному випадку названий Санатруком, а в іншому – Санесаном [Мовсэс Калакантуаци 1984, 34, 71]. О. В. Гадло, керуючись перекладом К. Патканяна, прийшов до висновку, що в тій частині твору Мовсеса Калакантуаци, де йдеться про битву біля Ошаканської скелі, згаданий полководець Санатрука (Санесана) під іменем *Анаріска*, слід бачити осетинський термін *аенарисгае* – “той, хто не відчуває болю” [Гадло 1979, 36].

Таким чином, дані письмових джерел про маскутів IV ст. дали підстави вважати, що первісна територія маскутів була розташована на каспійському узбережжі в Південному Дагестані на північ від сучасного Дербента, там, де джерела в більш пізній період локалізували “країну гунів” [Артамонов 1962, 61; Гадло 1979, 35; Новосельцев 1990, 92]. Проте у другій половині IV ст. ситуація дещо змінилась.

Так, інший вірменський автор V ст., Єгіше, повідомляє, що в 460–462 рр. албанський князь Ваче підняв повстання проти персів і за допомогою маскутів та одинадцяти царів горців оволодів фортецею Чора в Дагестані. Проте протягом року він змушений був воювати з хайландурами, які були союзниками персів. Після цього цар Албанії переселив частину маскутів на південь від укріплень, тобто розселив їх у Північній Албанії [Егіше 1971, 169]. Таким чином, ранні відомості вірменських істориків дають змогу окреслити територію маскутів до 463 р. в приморському Дагестані, а після того – їхня територія поширювалась і на Північну Албанію. У зв'язку з цим інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, згідно з яким у першій половині IV ст. у приморському Дагестані існувало могутнє політичне об'єднання маскутських племен, яке згодом було знищене гунами [Новосельцев 1990, 92]. Згадки письмових джерел про маскутів більш пізнього періоду дають підстави локалізувати маскутів як на південь, так і на північ від Дербента.

Так, у VII ст. автор “Вірменської географії” відзначав, що маскути проживали на південь від Дербента, а по сусідству з ними, на північ від Дербента, були розташовані володіння гунів [Патканов 1883, 31]. У VIII ст. Гевонд, розповідаючи про арабохозарські війни, відзначив, що в 730–731 рр. хозарські війська з півночі пройшли через володіння гунів, минули прохід Чора (Дербент) та досягли землі маскутів і згодом форсували р. Аракс та опинилися в Пайтакарані [Гевонд 1862, 71–72]. Проте арабські автори часів Аббасидського халіфату, розповідаючи про драматичні події початку VIII ст., згадують на Східному Кавказі одинадцять царів гір і серед них царя володіння Маскат, що було розташоване між Серіром та Філаком. Як справедливо зазначив М. І. Артамонов, “Маскат явно відповідає країні маскутів вірменських авторів” [Артамонов 1962, 226–227]. На думку В. Ф. Мінорського, розташована на південь від Дербента область Маскат пов'язана своєю назвою з етнонімами Східного Кавказу *маскути* та *масагети*. Він також відзначив, що останні в деяких пізніх античних джерелах були названі ще і як *алани*. Це дало досліднику вагомі підстави вважати, що “алани були стародавніми масагетами” [Минорский 1963, 110, прим. 10].

Ще на початку X ст. Ібн Факіх, розповідаючи про народи, які мешкали на північ від Дербента, все ж таки згадав правителя маскутів: “За Дербентом – царь сабиров и лесгов, царь филина, царь маскутов” [Алемань 2003, 326]. У цьому разі доречно вважати, що йдеться насамперед про північних маскутів, які з часом могли відокремитись від опіки гунів та стати автономним державним утворенням у межах Хозарського каганату. Проте в цьому випадку не зрозуміло, про яких маскутів йдеться: тих, що жили на північ від Дербента, чи тих, хто проживав на південь від цієї фортеці. О. В. Гадло вважав, що це були маскути, які мешкали на південь від Дербента [Гадло 1979, 35, 151].

Виходячи з того, що ще з часів пізньої Античності масагети (маскути) ототожнювалися з аланами, є сенс вважати маскутами тих аланів, які проживали за часів раннього Середньовіччя біля Дербентського проходу. Про присутність аланів у Дагестані в цей період можуть свідчити дані письмових джерел. Проте алани згадуються у творах ранньосередньовічних вірменомовних авторів – Фавтоса, Мойсея Хоренського, Єгіше та інших, але як населення центральної частини Північного Кавказу. При цьому маскути й алани не згадувались разом, якщо йшлося про населення Східного Кавказу [Фавстос 1953, 16; Моисей Хоренский 1858, 134; Егишэ 1971, 236; Алемань 2003, 364–388]. Однак повідомлення інших пізньоантичних та ранньосередньовічних авторів дають змогу локалізувати аланів не лише на Центральному Кавказі, а й у районі Дербентського проходу. З огляду на це великий інтерес становить ситуація із вживанням за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя терміна “Ворота аланів”. Традиційною є думка, що така назва відповідала тільки Дар’яльському проходу в центрі Кавказу. Проте аналіз деяких письмових джерел дає підстави висловити певні сумніви щодо цього.

Вже першу появу аланів на Близькому Сході грекомовний історик Йосип пов’язав з Каспійськими воротами. Саме в 35 р. царі іберів та албанів для боротьби з парфянським царем Артабаном звернулися по допомогу до аланів: “...призвали против Артабана аланов, открыв Каспийские ворота и дав проход через свои земли” [Алемань 2003, 138]. У першій половині I тисячоліття нової ери з’являються відомості про “Ворота аланів”, що мали розташуватись поруч з Албанією.

Так, у V ст. вірменський історик Єгіше також локалізував “Ворота аланів” на північних кордонах Албанії. За його даними, під час свого перебування на престолі перський шах Пероз (457–484 рр.) зазнав непокори з боку албанів. Тоді довелося вдатися до рішучих дій: “Когда [персы] увидели, что ни силой, ни добром не смогли прийти к согласию, они взяли много сокровищ в страну хайландуров, открыли Аланские Ворота, вывели многочисленное войско гуннов и воевали один год с царем албанов” [Алемань 2003, 372]. Про присутність аланів на Східному Кавказі в VI ст. продовжували свідчити візантійські автори. Так, Менандр повідомляв про те, що в 561 р. візантійський посол Петро і перський посланець Газд-Гушнасп Зіх у Дарі, що була розташована у Верхній Месопотамії, підписали мирну угоду на п’ятдесят років, де “в первом решении было записано, чтобы не позволять персам, гуннам, аланам, или другим варварам переходить через ущелье прохода, называемого Хоруцон, и через Каспийские Ворота во владения ромеев” [Алемань 2003, 253–255; Менандр 1860, 342]. Інформацію Менандра підтверджує його сучасник та співвітчизник Прокопій Кесарійський: “Всю страну, которая простирается от горы Кавказ до Каспийских Ворот, населяют аланы, народ независимый, из которого большая часть является союзниками персов...” [Алемань 2003, 264]. Цікаво, що за часів раннього Середньовіччя продовжували локалізувати аланів та “Ворота аланів” на Східному Кавказі і вчені Арабського халіфату.

Так, арабський географ X ст. Ібн Хаукаль відніс до жителів Дербента також аланів: “Город Дербент (Bab al-Abwab) у Каспийского моря (bahr al-Hazar), является портом дагестанских сариров (as-Sarir), аланов (al-Lan), всех областей Табаристана, Гургана, областей, населенных неверными (buldan al-kufur), и Делема” [Алемань 2003, 327]. Проте найбільший інтерес становить інформація про розташування “Воріт аланів” на Східному Кавказі. Зокрема, перський компілятор ат-Табарі – ал-Баламі, розповідаючи про похід Мервана в 735 р. проти хозарів відзначив його дії: “Собрал войско и вторгся через долину, которая называется **Bab al-Lan** (Аланские ворота), убивая и сжигая все, пока не достиг Самандара” [Алемань 2003, 356]. У творах мусульманських географів IX ст. також міститься досить суперечлива інформація про перебування аланів поблизу Дербентського проходу. Так, Сухраб

(Ібн Сарабіюн) подає інформацію про річку Куру: “Знакомство с ал-Кур, а это – река Внутренней Армении. Начало ее – из горы, около которой находится Баб ал-Абваб в стране ал-Лан, идет эта река, простираясь до города Тифлиса с его восточной стороны. Затем идет к месту слияния, затем впадает в море Джурджана” [Калинина 1988, 113, 117]. На перший погляд може скластися враження, що алани проживали поруч із Дербентським проходом, який у мусульманських джерелах традиційно називався **Баб ал-Абваб** – “Ворота воріт”. Проте детальний аналіз цього повідомлення дає змогу зробити висновок, що Сухраб помилково назвав “Воротами воріт” не Дербентський прохід, а Дар’яльський. Але в мусульманських географів є інший термін, що більш підходить для позначення Дербентського проходу. Так, ал-Хварізмї (IX ст.) та Сухраб згадують гору (?) **Баб ал-Хазар ва ал-Лан** – “Ворота хозар та аланів” [Калинина 1988, 42, 115]. Як зазначила Т. М. Калініна, «ал-Хварізмї, окрім “країни аланів”, знає також пункти “Ворота хозар та аланів” – досить реальну, сучасну йому назву» [Калинина 1988, 96]. Є підстави вважати, що так у IX ст. вчені Арабського халіфату могли називати Дербентський прохід, бо хозари мешкали поблизу Дербента, а не Дар’яла, щодо якого використовували термін **Баб ал-Лан**. Проте щодо Дербентського проходу мусульманські автори найчастіше використовували термін **Баб ал-Абваб** – “Ворота воріт” [Калинина 1988, 17, 42, 83, 84, 116, 117, 125, 146, 149]. Причину того, чому за часів раннього Середньовіччя досить часто плутали Дербентський і Дар’яльський проходи, слід шукати у традиціях пізньоантичних авторів.

За часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя греко-римські і згодом візантійські автори досить часто називали Дербентський прохід “Каспійськими воротами” [Алемань 2003, 253–255, 264; Менандр 1860, 342]. Однак, за спостереженнями С. М. Перевалова, за часів пізньої Античності “Каспійськими воротами” називали три гірських проходи: “Каспійські ворота I були розташовані на південь від Каспію, в Північному Ірані поблизу м. Рагі – це сучасні перевали Сірдар та Фіру-Кух у горах Ельбурсу. Каспійські ворота II – сучасний Дар’ял на Кавказі. Каспійські ворота III – Дербентський прохід уздовж берега Каспійського моря” [Перевалов 2005, 175].

Вірменські ж автори називали Дербентський прохід **Чора (Джора)** – “ущелина” [Артамонов 1962, 170; Моисей Хоренский 1858, 134; Егише 1971, 31; Патканов 1883, 31]. За часів Хосроя Ануширвана тут було збудовано фортецю Дербент, назва якої перекладається із середньоперської як “Закриті ворота”. Аналізуючи повідомлення ранньосередньовічних авторів, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що “місто Чора і Дербент – це одне і те ж, і можливі нюанси в значенні цих термінів вагомої ролі не відіграють” [Артамонов 2001, 170]. Отже, різними авторами щодо одного і того ж проходу використовувались різноманітні терміни: Каспійські ворота, ворота Чора, Баб ал-Абваб, Ворота хозарів, Дербентський прохід тощо. Якщо виходити з того, що за часів пізньої Античності і раннього Середньовіччя з обох боків проходу, на південь і на північ, проживали масагети-маскути, яких традиційно відносили до числа аланів, то є підстави вважати, що іноді Дербентський прохід називали не інакше як “Ворота аланів”, який інколи плутали з Дар’яльським проходом.

З огляду на це великий інтерес може становити інформація арабомовної хроніки XI ст. “Таріх ал-Баб ва Ширван” про події між 237/851 і 242/856 рр. Там йдеться про придушення повстання Ісхака в області Ширван Мухаммедом, онуком халіфа Язіда, та Бугою, полководцем халіфа Мутаваккіля. У цьому фрагменті досить несподівано подано інформацію про аланів: “Заколот Ісхака б. Ісма‘іла б. Шу‘айба до його вбивства тривав тридцять п’ять років. Через цей злочасний заколот Ісхака його діти назавжди втратили владу в країні. Потім Мухаммад [б. Халід] повернувся до Баб ал-Абваба, а Буга залишився і перезимував у місті Дабіл. Пізніше він

здійснив кілька походів проти грузинів та абхазів і кожного разу здобував перемогу над ними. Величезну кількість із них він винищив, узяв у полон і пограбував. Потім він напав на аланів і хозарів, переміг їх і стягнув із них усіх *джіз'ю*. Мухаммад б. Халід разом із бійцями ал-Баба також здійснював напади на кяфірів, які жили по сусідству з ал-Бабом і Дербендом, доки у 242 р. його не повернули на посаду намісника в Азербайджані, Вірменії та Аррані завдяки старанням Буги Старшого”³ [Таріх... 1963, 5].

На перший погляд, в інформації про аланів немає нічого дивного. Складається враження, що перед 242/856 р. Буга успішно воював проти аланів Центрального Передкавказзя та хозарів, місце розселення яких вже тоді було далеко поза межами Дагестану. Проте в цьому випадку засмучує вживання арабомовним автором терміна *джіз'я*.

Як відомо, *джіз'я* – це подушний податок з немусульман (зіммі) за право сповідувати свою рідну релігію [Абу Йусуф 1968, 19–21]. До числа зіммі в Арабському халіфаті належали християни, юдеї, зороастрійці, сабії, самаритяни, тобто люди “Писання” – в основному єдинобожники, які мали свої власні священні книги [Абу Йусуф 1968, 19; Бат-Йеор 1991]. При цьому варто додати, що податком *джіз'я* обкладалися *зіммі* лише в межах мусульманської держави.

Отже, виходить, що напередодні 856 р. до складу Аббасидського халіфату мали увійти землі Центрального Передкавказзя та території хозар, які тоді проживали не лише в Дагестані, а й на Нижній Волзі. Проте такої інформації немає в інших джерелах.

Що стосується релігійного аспекту, то в багатьох дослідників набула поширення думка, що верхівка хозар навернулася в юдаїзм вже на початку IX ст. Ця ідея налічує величезну історіографію. Проте з поширенням монотеїзму серед аланів Північного Кавказу ситуація є ще набагато складнішою. Дані сучасної науки дають підстави вважати, що алани Центрального Передкавказзя почали навертатись у християнство лише на початку X ст. [Кулаковський 1898, 1–9; Кузнецов 1984, 204; Fickner 1922, 100; Голб, Прицак 1997, 161].

З огляду на це виникає великий сумнів щодо твердження авторів “Таріх ал-Баба Ширван”, що у 856 р. алани стали сплачувати *джіз'ю* арабам, тобто належали до числа зіммі-єдинобожників. Це спонукає думати, що при створенні Хроніки в XI ст. було зроблено помилку при описі подій середини IX ст.

Проте не варто сумніватися в достовірності інформації першої частини Хроніки, бо майже у всіх випадках дані “Історії Ширвану та Дербенда” збігаються з інформацією інших джерел. Тому варто звернути увагу на те повідомлення, що після походу Буги проти хозарів та аланів Мухаммад бен Халід “також ходив на невірних, які мешкали поблизу ал-Баба та Дербенда” [Минорский 1963, 45; Таріх... 1963, 5]. З огляду на це складається враження, що підкорення хозар і аланів Бугою та похід Мухаммеда проти невірних біля ал-Баба – ланцюг одних подій. Тобто цілком можливо, що всі події відбувалися поблизу Дербенда. А це означає, що перед 242/856 р. мусульманські полководці могли тимчасово окупувати Південний Дагестан.

Як відомо, це були давні хозарські території. І хозари Південного Дагестану могли потрапити до числа зіммі, бо саме там не одне століття мало поширення григоріанське християнство. Відомо, що в 682 р. до гунського князя Алп-Ілутвера в м. Варачан вирушила місія на чолі з албанським єпископом Ісраелем. Про це є докладні відомості у творі Мовсеса Калакантуаци “Історія країни Алуанк”. Мовсес повідомляє, що Ісраел застав у гунів лише язичницькі традиції, які викликали різкий осуд з боку албанського єпископа. Посольство Ісраеля було зустрінуте правителем гунів Алп-Ілутвером з великою пошаною. Результатом цього стало прийняття християнства Алп-Ілутвером і його оточенням. У результаті в країні гунів були

зруйновані язичницькі капища, зрубані священні для язичників дерева тощо. Як впливає з повідомлення Мовсеса Калакантуаці, у столиці гунів м. Варачані був затверджений найрапетський престол, тобто місцева церква, на чолі якої мав бути католикос, і вона дістала внутрішню самостійність. У відповідь на це Алп-Ілутвер послав посольство не тільки до ішхана Албанії, а й до католикоса та ішхана Вірменії. Посли правителя гунів з'їздили до Вірменії, а після повернення в Албанію попросили дати їм католикоса Ізраеля. В Албанії Вараз-Трдат і католикос Еліазар спочатку не підтримали цю ідею, але потім почули прохання самого Ізраеля, який виявив бажання поїхати до "Хонів" [Мовсес 1984].

Як свідчать письмові та археологічні джерела, після Ізраеля монофізитське григоріанське християнство зберігалось у Дагестані досить тривалий час. У зв'язку з цим варто звернути увагу на спостереження дагестанського археолога М. Г. Магомедова, який щодо цього відзначив: "Таким чином, не тільки свідчення письмових джерел, а й специфічні особливості верхньочірюртівських церков, численні аналогії яким є в ранньохристиянській архітектурі Закавказзя, дають змогу датувати їх VI–VII ст. На ці ж хронологічні межі функціонування церков вказують, як ми вже відзначали, керамічні матеріали та окремі знахідки, виявлені в них. Вони є досить яскравим свідченням активної діяльності закавказьких місіонерів з християнізації населення Хозарського каганату" [Магометов 1983, 169]. Все це дало підстави дослідникові зробити такий висновок: "Насіння християнства, що опинилося в хозарському ґрунті, у результаті наполегливої діяльності закавказьких, особливо вірменських, місіонерів пустило тут глибоке коріння. Християнство не тільки прижилося серед частини населення в прикаспійській Хозарії, а й проникло звідси в гірські райони Дагестану" [Магометов 1983, 170].

М. І. Артамонов та О. В. Гадло бачили в дагестанських гунах лише залежний від хозарів народ, на чолі якого стояв васальний хозарському кагану правитель – ельтебер [Артамонов 1962, 181–192; Гадло 1979, 126–187]. Б. М. Заходер [Заходер 1962, 162], А. П. Новосельцев [Новосельцев 1990, 80] та деякі інші дослідники вважали дагестанських гунів частиною хозар.

Проте не зрозуміло, чому при описі подій перед 242/856 р. у параграфі 5 "Історії Ширвану" поруч із дагестанськими хозарами згадані алани [Таріх... 1963, 5]. Варто нагадати панівну думку, що володіння кавказьких аланів у Середньовіччя були розташовані лише в Центральному Передкавказзі. Але якщо вважати цих аланів маскутами Південного Дагестану, то все стає на свої місця, бо вони разом з хозарами могли сповідувати монофізитське християнство ще в IX ст.

¹ Основою для цієї статті стала доповідь "The Alans and Maskuts on the Western Caspian Coast: Problem of Ethnic Identity", прочитана в Києві 21 вересня 2018 року під час проведення "Congress of International Eastern European Studies. 21–23 September, 2018. Kyiv" (CIEES 2018).

² ...namque ut Lucillum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas, quos Alanos, nunc apellamus, hac quoque natione perrupta vidit Caspios lacus, Ventidium novimus Antoni legatum strages per hos tractus innumeras edidisse.

³ Висловлюю подяку Д. А. Радівілову за переклад тексту з арабомовного оригіналу.

ЛІТЕРАТУРА

Абу Й'усуф. Китаб ал-харадж // Надирадзе Л. И. **Хрестоматія по історії Халіфата**. Москва, 1968.

Алемань А. **Аланы в древних и средневековых письменных источниках**. Москва, 2003.

- Аммиан Марцелин. История. Кн. 31 / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского // **Вестник древней истории**, 1949, № 3.
- Артамонов М. И. **История хазар**. Ленинград, 1962.
- Артамонов М. И. **История хазар**. Санкт-Петербург, 2001.
- Бат-Йеор. **Зимми: евреи и христиане под властью ислама**. Т. 1–2. Иерусалим, 1991.
- Гадло А. В. **Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.** Ленинград, 1979.
- Гевонд В. **История халифов**. Санкт-Петербург, 1862.
- Геродот. **История в дев'яти книгах** / Пер. А. О. Білецького. Київ, 1993.
- Голб Н., Прищак О. **Хазарско-еврейские документы X века**. Москва – Иерусалим, 1997.
- Егшиз. **О Вардане и войне армянской** / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. Ереван, 1971.
- Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе**. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.
- Калинина Т. М. **Сведения ранних ученых Арабского халифата**. Москва, 1988.
- Кузнецов В. А. **Очерки истории алан**. Орджоникидзе, 1984.
- Кулаковский Ю. А. Христианство у алан // **Византийский временник**. Т. V. Вып. 1–2. Санкт-Петербург, 1898.
- Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – Помпоний Мела. Землеописание // **Вестник древней истории**, 1949, № 1.
- Магомедов М. Г. **Образование Хазарского каганата**. Москва, 1983.
- Менандр. Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
- Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Мовсэс Калакатуаци. **История страны Алуанк** / Пер. Ш. В. Смбатяна. Ереван, 1984.
- Моисей Хоренский. **История Армении** / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. Москва, 1858.
- Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа**. Москва, 1990.
- Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // **Журнал министерства народного просвещения**, 1883, ч. ССХХVI.
- Перевалов С. М. Александровы ворота: первые века легенды // **Древнейшие государства Восточной Европы: 2003 год. Мнимые реальности в античных и средневековых текстах**. Москва, 2005.
- Прокопий из Кесарии. **Война с готами** / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. Москва, 1959.
- Пьянков И. В. Массажеты Геродота // **Вестник древней истории**, 1975, № 2.
- Страбон. **География в 17-ти книгах**. Москва, 1964.
- Таріх ал-Баб ва Ширван // Минорский В. Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Фавстос Бузанд. **История Армении** / Пер. М. А. Геворгияна. Ереван, 1953.
- Fickner G. Das Erihanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens // **Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher**. Bd. III. Berlin, 1922.

REFERENCES

- Abu Yusuf (1968), “Kitab al-kharadzh”, in Nadiradze L. I., *Khrestomatiya po istorii Khalifata*, Izd-vo Mosk. un-ta, Moscow, pp. 16–52. (In Russian).
- Aleman’ A. (2003), *Alany v drevnikh i srednevekovykh pis’mennykh istochnikakh*, Menedger, Moscow. (In Russian).
- Ammian Martselin (1949), “‘Istoriya’, Кн. 31, Per. s lat. Yu. A. Kulakovskogo”, *Vestnik drevney istorii*, No. 3, pp. 304–305. (In Russian).
- Artamonov M. I. (1962), *Istoriya khazar*, GE, Leningrad. (In Russian).
- Artamonov M. I. (2001), *Istoriya khazar*, Lan’, Saint Petersburg. (In Russian).
- Bat-Yyeor (1991), *Zimmi: Evrei i khristiane pod vlast’yu islama*, Vol. 1–2, Jerusalem. (In Russian).
- Gadlo A. V. (1979), *Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv.*, Nauka, Leningrad. (In Russian).
- Gevond V. (1862), *Istoriya khalifov*, Saint Petersburg. (In Russian).
- Herodot (1993), *Istoriya v dev’yaty knykhakh*, Transl. by A. O. Bilets’kyu, Kyiv. (In Ukrainian).

- Golb N. and Pritsak O. (1997), *Khazarsko-evreyskiye dokumenty X veka*, Gesharim, Moscow and Jerusalem. (In Russian).
- Egishe (1971), *O Vardane i voynе armyanskoy*, Transl. from Old Armenian by I. A. Orbeli, AN Ar. SSR, Yerevan. (In Russian).
- Zakhoder B. N. (1962), *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Evrope*, Vol. I: Gorgan i Povolzh'ye v IX–X vv., AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- Kalinina T. M. (1988), *Svedeniya rannikh uchenykh Arabskogo khalifata*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Kuznetsov V. A. (1984), *Ocherki istorii alan*, Ir, Ordzhonikidze. (In Russian).
- Kulakovskiy Yu. A. (1898), “Khristianstvo u alan”, in *Vizantiyskiy vremennik*, Vol. V, Issue 1–2, Saint Petersburg, p. 1–18. (In Russian).
- Latyshev V. V. (1949), “Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. – Pomponiy Mela. Zemleopisaniye”, *Vestnik drevney istorii*, No. 1, pp. 185–293. (In Russian).
- Magomedov M. G. (1983), *Obrazovaniye Khazarskogo kaganata*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Menandr (1860), “Prodolzheniye istorii Agafiyevoy”, in *Vizantiyskiye istoriki*, Transl. from Greek by S. Destunis, Saint Petersburg. (In Russian).
- Minorskiy V. F. (1963), *Istoriya Shirvana i Derbenda X–XI vv.*, Izd. vost. lit., Moscow. (In Russian).
- Movses Kalakantuatsi (1984), *Istoriya strany Aluank*, Transl. by Sh. V. Smbatyan, AN Ar. SSR, Yerevan. (In Russian).
- Moisey Khorenskiy (1858), *Istoriya Armenii*, Transl. from Old Armenian by N. O. Emin, Moscow. (In Russian).
- Novosel'tsev A. P. (1990), *Khazarskoye gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- Patkanov K. (1883), “Iz novogo spiska geografii, pripisyvayemoy Moiseyu Khorenskomu”, in *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, Part CCXXVI, pp. 21–32. (In Russian).
- Perevalov S. M. (2005), “Aleksandrovyy vorota: pervyye veka legendy”, in *Drevneyshiyе gosudarstva Vostochnoy Evropy: 2003 god, Mnimyye real'nosti v antichnykh i srednevekovykh tekstakh*, RAN, Moscow, pp. 171–180. (In Russian).
- Prokopiyy iz Kesarii (1959), *Voyna s gotami*, Transl. from Greek by S. P. Kondrat'yev, AN SSSR, Moscow. (In Russian).
- P'yankov I. V. (1975), “Massagety Gerodota”, in *Vestnik drevney istorii*, No. 2, pp. 46–70. (In Russian).
- Strabon (1964), *Geografiya v 17-ti knigak*, Nauka, Moscow. (In Russian).
- “Tarikh al-Bab va Sharvān” (1963), in Minorskiy V. F., *Istoriya Shirvana i Derbenda X–XI vv.*, Izd. vost. lit., Moscow, pp. 1–34. (In Arabian).
- Favstos Buzand (1953), *Istoriya Armenii*, Transl. from Old Armenian by M. A. Gevorgyan, Izd-vo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan. (In Russian).
- Fickner G. (1922), “Das Eirhanios-Kloster in Kerasus und der Metropolit Alaniens”, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Bd. III, Berlin. (In Germany).

О. Б. Бубенок

**Алани і маскути на західному узбережжі Каспійського моря:
проблема етнічної ідентичності**

Серед народів Західного Прикаспію найменш вивченими залишаються маскути й алани. На думку багатьох сучасних дослідників, маскути часів раннього Середньовіччя – це нащадки масагетів часів Античності в Середній Азії, про яких згадував Геродот. Згодом під час переселення сарматських племен у IV–III ст. до н. е. вони опинилися в степах Східної Європи. Вже на початку нової ери масагети стали активними учасниками подій, але за межами Центральної Азії, що було пов'язано з експансією аланів. У перші століття нової ери масагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між масагетами й аланами.

Проте за часів раннього Середньовіччя в письмових джерелах вірменського походження як жителі Східного Кавказу були представлені не алани, а масагети, більш відомі як **маскути**. Виходячи з того, що ще з часів пізньої Античності масагети (маскути) ототожнювалися

з аланами, є сенс вважати маскутами тих аланів, які проживали за часів раннього Середньовіччя біля Дербентського проходу. Про присутність аланів у Дагестані в цей період можуть свідчити дані візантійських та мусульманських письмових джерел. Але згадки про маскутів тут відсутні. Це дає підстави вважати, що аланами вони називали маскутів.

Серед цих джерел варто особливо виділити інформацію з арабомовного твору “Таріх ал-Баб ва-Ширван”. Інформація про аланів міститься у фрагменті, який датовано періодом між 851 і 856 рр. Там йдеться про похід мусульманського полководця Буги проти аланів і хозар, яких він переміг і стягнув із них усіх *джізі’ю* (податок з монотеїстів). Проте добре відомо, що алани Центрального Передкавказзя стали християнами лише на початку X ст. Усе це спонукає думати, що йдеться про тимчасове захоплення мусульманами Південного Дагестану, де монофізитське християнство пустило коріння вже в VII ст. Що стосується назви “алані”, то цілком можливо, що це місцеві маскути.

Ключові слова: алани, Дербент, масагети, маскути, монофізитське християнство, *Таріх ал-Баб ва Ширван*, Ширван

О. Б. Бубенок

Аланы и маскуты на западном побережье Каспийского моря: проблема этнической идентичности

Среди народов Западного Прикаспия наименее изученными остаются маскуты и аланы. По мнению многих современных исследователей, маскуты времен раннего средневековья – это потомки массагетов времен античности в Средней Азии, о которых упоминал Геродот. Впоследствии во время переселения сарматских племен в IV–III вв. до н. э. они оказались в степях Восточной Европы. Уже в начале новой эры массагеты стали активными участниками событий, но за пределами Центральной Азии, что было связано с экспансией аланов. В первые века новой эры массагеты в составе аланской орды переселились на Запад, в результате чего часть из них оказалась на Восточном Кавказе. Поэтому понятно, почему античные авторы ставили знак равенства между массагетами и аланами.

Однако во времена раннего средневековья в письменных источниках армянского происхождения как жители Восточного Кавказа были представлены не аланы, а массагети, более известные как маскуты. Исходя из того, что еще со времен поздней античности массагеты (маскуты) отождествлялись с аланами, имеет смысл считать маскутами тех аланов, которые проживали во времена раннего средневековья около Дербентского прохода. О присутствии аланов в Дагестане в этот период могут свидетельствовать данные византийских и мусульманских письменных источников. Но упоминания о маскутах здесь отсутствуют. Это позволяет считать, что аланами они называли маскутов.

Среди этих источников стоит особенно выделить информацию из арабоязычного сочинения “Таріх ал-Баб ва-Ширван”. Информация об аланах содержится во фрагменте, который датирован периодом между 851 и 856 гг. Там идет речь о походе мусульманского полководца Буги против аланов и хазар, которых он победил и взыскал из них всех *джизью* (налог с монотеистов). Однако хорошо известно, что аланы Центрального Предкавказья стали христианами лишь в начале X в. Это заставляет думать, что здесь идет речь о временном завоевании мусульманами Южного Дагестана, где монофізитське християнство пустило корні уже в VII в. Что же касается названия “аланы”, то вполне возможно, что это местные маскуты.

Ключевые слова: аланы, Дербент, маскуты, массагеты, монофізитське християнство, *Таріх ал-Баб ва Ширван*, Ширван

Стаття надійшла до редакції 12.04.2019